

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟΣΥΣΤΗΜΑ

Τόμος Ε΄

Η Βυζαντινή οικουμενική κοσμοπόλη,
ο ευρωπαϊκός Μεσαίωνας
και ο νεότερος κόσμος

Από τον ελληνικό στον ευρωπαϊκό δρόμο
προς τη «νεοτερικότητα»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον Γ' τόμο του παρόντος έργου διεξήλθαμε τις συνθήκες υπό τις οποίες η «πρεσβυτέρα Ρώμη» οδηγήθηκε στην δίκην καταπιστεύματος παράδοση της οικουμένης και του ομόλογου κράτους, της κοσμόπολης, στον ελληνικό κόσμο.

Η μεθάρμοση κοσμοπολιτειακού ηγεμόνα στο πεδίο της οικουμένης και η έξοδος της λατινικής Ρώμης από την κοσμοϊστορία ήγειραν το ερώτημα εάν ο κόσμος της «Νέας Ρώμης» προσχώρησε στο ρωμαϊκό εθνοτικό ιδίωμα του κράτους ή το κράτος εναρμονίσθηκε με την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα που αποτελούσε το θεμέλιο υπόβαθρο της μητρόπολης αλλά και της σύνολης επικράτειας.

Η εκ του σύνεγγυς παρακολούθηση των πηγών δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι από την είσοδο στη μέση περίοδο του Βυζαντίου οι κορυφαιοί εξουσιαστικοί θεσμοί της μητρόπολης εναρμονίσθηκαν σταδιακά και οριστικά στην ελληνική εκφορά του έθνους κοσμοσυστήματος που μοιράζονταν ήδη η νέα θρησκεία και η θεσμική της έκφραση, η Εκκλησία, η πνευματική τάξη σύσσωμη, οι πολεοτικές κοινωνίες, ακόμη και οι θεμέλιες πολιτειακές συνιστώσες της μητρόπολης πολιτείας (ο Δήμος και η Σύγκλητος) και, οπωσδήποτε, η νέα ιδεολογία της οικουμένης.

Η ταυτοτική μεθάρμοση της «Νέας Ρώμης» θα δηλωθεί ρητώς αφενός με την καθολική καθιέρωση του *βυζαντινού επωνύμιου* του κράτους και αφετέρου με την αναζήτηση των

πηγών του αποκλειστικά στις καταβολές της προρωμαϊκής ελληνικής αρχαιότητας. Οι Βυζαντινοί Έλληνες θα αποκλείσουν εφεξής την «πρεσβυτέρα Ρώμη» από το πολιτισμικό ιδιώνυμο της ρωμαιοσύνης και θα ταξινομήσουν τη Λατινική στην κατηγορία των βαρβαρικών γλωσσών.

Στον Δ΄ τόμο αποδυθήκαμε στο εργώδες εγχείρημα να αναδείξουμε την ανθρωποκεντρική ιδιοσυστασία της βυζαντινής οικουμενικής κοσμοπόλης, την ομοθετική θέση της στον βιολογικό χρόνο του σύνολου ελληνικού κοσμοσυστήματος και, στο πλαίσιο αυτό, τις μείζονες σταθερές και μεταβλητές στα πεδία της κοινωνίας, της χρηματιστικής οικονομίας, του πολιτισμού και της πολιτικής: η σταθερά της θεμελιώδους κοινωνίας των πόλεων/κοινών, το τέλος της ώνιας εργασίας/δουλείας, η καθολίκευση της εταιρικής οικονομίας και της πολιτεότητας (της ιδιότητας του πολίτη), η επικράτηση της μέσης δημοκρατίας στις πόλεις και της αντιπροσωπευτικής πολιτείας στη μητρόπολη, η μεταβολή της τελευταίας σε βασιλεύουσα (επί των πόλεων) Πόλη, σε συνδυασμό με την προσήλωσή της σε έναν βαθιά ανθρωποκεντρικό νομικό πολιτισμό και μια ανάλογη πολιτεία πρόνοιας, οι εξελίξεις στο ζήτημα της οικουμενικής ιδεολογίας κ.ά.

Πυρήνα της διαπραγμάτευσης αυτής αποτελεί η διαπίστωση ότι στη βυζαντινή οικουμένη ολοκληρώνεται η ανθρωποκεντρική μεθάρμωση του ελληνικού κοσμοσυστήματος και αναδύονται οι θεμέλιες προϋποθέσεις για τη μεταβολή κλίμακας, εντέλει η δυναμική για τη μετάβαση από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα που ορίζει το λεγόμενο κράτος έθνος.

Στον παρόντα Ε΄ τόμο επιχειρούμε την αποκωδικοποίηση των εν λόγω εξελίξεων και, περαιτέρω, τη διαλεκτική συνάρθρωση των δύο κορυφαίων στιγμών τους –την ολοκλήρωση της οικουμένης και την ανάδυση της δυναμικής προς τη μεγάλη κλίμακα στο εσωτερικό της– στο πλαίσιο της εξελικτικής βιολογίας του σύνολου ελληνικού/ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος και της αιτιολογίας του φαινομένου.

Υπό το πρίσμα αυτό κληθήκαμε να αναζητήσουμε τους όρους, δηλαδή τα αίτια που επέτρεψαν στις δυνάμεις του παλαιού πολεοκεντρικού καθεστώτος να ορθώσουν αναχώματα στο εσωτερικό της βυζαντινής κοσμόπολης, έτσι ώστε να οδηγήσουν εντέλει στην ανάσχεση του ελληνικού δρόμου προς τη μεγάλη κλίμακα και στην επιδιαιτησία των δυνάμεων της περιφέρειας.

Η αναζήτηση μιας απάντησης στο συγκεκριμένο ερώτημα μας φέρνει αντιμέτωπους με τις νέες πραγματικότητες που διαμορφώνονται στη δεσποτική περιφέρεια της ανθρωποκεντρικής οικουμένης ως αποτέλεσμα της μετακένωσης των παραμέτρων της μεγάλης κλίμακας σε αυτήν, καθώς και στη διαφορά φύσεως που υποκρύπτει η πρόσληψή της από την Εσπερία σε σύγκριση με την αντίστοιχη από τους Σλάβους και τους Άραβες.

Εκτιμάμε ότι η προσέγγιση αυτή είναι από μόνη της ικανή να εξηγήσει γιατί η μετακένωση των παραμέτρων της μεγάλης κλίμακας στην Εσπερία επέτρεψε στην ιδιωτική δεσποτεία να λειτουργήσει ως καλός αγωγός για την επάνοδό της στην Ιστορία με ενδιάμεσο δίαυλο την κρατική δεσποτεία. Μας φέρνει συγχρόνως αντιμέτωπους με το διακύβευμα της μεθάρμοσης ηγεσίας καθοδόν προς τη μεγάλη κλίμακα, συνακόλουθα και στην αναζήτηση των αιτίων που σε βάθος χρόνου οδήγησαν στην ήττα του ελληνικού δρόμου και στην ανάληψη της σκυτάλης από τη δυτική δεσποτική περιφέρεια.

Η διαλεκτική σχέση μεταξύ της ανθρωποκεντρικής/βυζαντινής μήτρας και της ευρωπαϊκής περιφέρειας επαναφέρει για μια ακόμη φορά το ζήτημα της λειτουργίας της δεσποτικής περιφέρειας ως εμβρυουλκού στις μεγάλες μεταβατικές φάσεις του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος. Όπως διαπιστώνουμε, στην περίπτωση της Εσπερίας θα επαναληφθεί το προηγούμενο της Μακεδονίας και της Ρώμης, κατά το οποίο στις μεγάλες στιγμές της ανθρωποκεντρικής μετάβα-

σης η περιφέρεια προσέρχεται να διαιτητεύσει στις υποθέσεις της ανθρωποκεντρικής μήτρας, δίδοντας λύση στο εσωτερικό πρόβλημα που υπαγορεύει η ομολογη βιολογία.

Εντούτοις, σε αντίθεση με τις προγενέστερες παρεμβάσεις της περιφέρειας, οι επιπτώσεις που είχε η ανάληψη της πρωτοβουλίας των κινήσεων από την εσπεριανή περιφέρεια θα αποδειχθούν κοσμοϊστορικές, καθόσον έμελλε να απολήξουν στην ανατροπή της ίδιας της ανθρωποκεντρικής βιολογίας. Η εν λόγω πρωτοβουλία θα οδηγήσει εντέλει στη μεγάλη κλίμακα, πλην όμως με την εξ ανάγκης ακύρωση του κεκτημένου της ανθρωποκεντρικής οικουμένης που διήγχε ο ελληνικός κόσμος –και υποσχόταν ο ομολογος δρόμος– και τη συνεπακόλουθη ανθρωποκεντρική επανεκκίνηση της νεοτερικότητας από τη μηδενική αφετηρία που αντιπροσώπευσε η ευρωπαϊκή περιφέρεια.

Ο αναστοχασμός του κοινωνικού ανθρώπου με πρόσημο την κοσμοσυστημική του ιδιοσυστασία και την κοσμοϊστορικά εκδιπλούμενη βιολογία της, την οποία επιχειρήσαμε στις σελίδες που προηγήθηκαν, επιβάλλει εντέλει τη συνάντησή μας με τη νεοτερική «επιστήμη». Το εν λόγω εγχείρημα αποτελεί το αντικείμενο του ΣΤ' τόμου που ακολουθεί, στο πλαίσιο του οποίου η «επιστήμη» της νεοτερικότητας υποβάλλεται στη δοκιμασία της κοσμοσυστημικής γνωσιολογίας σε ό,τι αφορά στην προσέγγιση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος της κοσμοϊστορίας, με ειδικότερη εστίαση στο Βυζάντιο, στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα και στον νεότερο κόσμο, αλλά και ως προς την αξιοπιστία των επιστημολογικών της εργαλείων.

Αθήνα, 14.2.2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον παρόντα τόμο θα επικεντρώσουμε ειδικότερα την προσοχή μας στο ερώτημα πώς διαμορφώθηκε η δυναμική της μεθάρμοσης του ελληνικού/ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος με πρόσημο τη φάση της μεγάλης κλίμακας, ως απόρροια της επελθούσης ολοκλήρωσης της οικουμενικής φάσης και, περαιτέρω, πώς εντέλει οι δυνάμεις του μητροπολιτικού πολεοκεντρισμού επέτυχαν να αναστείλουν την εν λόγω εξέλιξη, με τη συνδρομή μάλιστα της μόλις ανωθρόσκουσας δεσποτικής περιφέρειας. Ευρισκόμαστε, δηλαδή, στο σημείο που η περιφέρεια παρεμβαίνει στη μήτρα του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος προκειμένου να λειτουργήσει ως εμβρυουλκός για την καταστολή των εσωτερικών αγκυλώσεων/αντιστάσεων και την ολοκλήρωση της μετάβασης του ανθρωποκεντρικού γίνεσθαι στην επόμενη φάση.

Με άξονα τη διαλεκτική της σχέσης αυτής, θα διαπιστώσουμε πώς η μετακένωση των θεμέλιων παραμέτρων της ανθρωποκεντρικής μήτρας στη δεσποτική της περιφέρεια θα δημιουργήσει αρχικά τους όρους της εσωτερικής διέγερσης της τελευταίας, έτσι ώστε στη συνέχεια να διεκδικήσει μια ανταγωνιστική θέση στο ίδιο το ανθρωποκεντρικό γίνεσθαι.

Στο πλαίσιο αυτό, καλούμαστε να απαντήσουμε σε κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με την αναλογία της τελευταίας παρέμβασης της περιφέρειας στις υποθέσεις του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος προς εκείνες που προηγήθηκαν, αρχής γενομένης από τη μετάβαση στην οικουμένη. Και, κατά τού-

το, στο ερώτημα πώς συνέβη εν προκειμένω και μια οριακής σημασίας ιδιωτική δεσποτεία που, μόλις άρχισε να κινείται στην ιστορία, κατόρθωσε να αλώσει μια κραταιά οικουμενική κοσμοπόλη, χωρίς καν να δώσει μάχη. Στο ίδιο κλίμα, καλούμαστε να ερμηνεύσουμε το γεγονός ότι η ασιατική/κρατική δεσποτεία, εν αντιθέσει προς την εσπεριανή ομολογή της, δεν φάνηκε να διαθέτει τις προϋποθέσεις ώστε να επωφεληθεί της κατάληψης του ελληνικού ανθρωποκεντρικού χώρου και να αναλάβει τα ηνία της μετάβασης. Η τελευταία παρέμεινε ερμητικά έγκλειστη στο περιβάλλον της τυπικής κρατικής δεσποτείας, και μάλιστα με ακραιφνώς λεηλατική ιδιοσυστασία, ενώ η εσπεριανή ομολογή της πραγματοποίησε σημαίνοντα άλματα από την ιδιωτική στη μεταβατική κρατική δεσποτεία και εντέλει στη νεοτερικότητα.

Από την άλλη, σε ό,τι αφορά στην ελληνική οικουμένη, προκύπτει ότι η αδυναμία της μητροπολιτικής πολιτικής να εγκλιματισθεί στη δυναμική της μεγάλης κλίμακας δεν συνήδε με το καθολικό γινόμενο της κοινωνίας, η οποία στο ύστερο Βυζάντιο εμφανίζει μια εντυπωσιακή οικονομική, πνευματική και πολιτισμική απογείωση, παραδειγματικά αποτυπωμένη στο πεδίο της εθνικής ιδεολογίας.

Η απογείωση θα καταδείξει τη δυναμική της κατά την περίοδο της οθωμανικής αιχμαλωσίας του ελληνισμού, στο μέτρο που κατόρθωσε να ανασυγκροτηθεί και να επανέλθει δυναμικά στο προσκήνιο ήδη από την επομένη της κατάκτησής του από τον Οθωμανό δυνάστη, χωρίς να αναμένει, όπως νομίζεται, την όσμωσή του με το γενικότερο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Το σοκ της κατάκτησης δεν απέτρεψε τον ελληνικό κόσμο από του να επωφεληθεί της πολιτικής ενοποίησης του ζωτικού του χώρου και, παρά τις απώλειες, να επιτύχει ό,τι σε πολλά δεν μπόρεσε επί Βυζαντίου. Μεταξύ άλλων, να ενσωματώσει στην ελληνική ταυτοτική πολιτισμική σφαίρα τους λαούς της Βαλκανικής (όπως τους Βούλγαρους και τους Ρουμάνους) που μέχρι τότε δι-

έφευγαν της «εξουσίας» του, να επεκταθεί στις ρωσικές χώρες, να ελέγξει ευρέως το διαμετακομιστικό εμπόριο των ποταμίων οδών και της Μεσογείου κ.λπ. Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) συνομολογεί ότι η εκτατική πολιτική της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν στενά συνδεδεμένη με την κυριαρχία των Ελλήνων στα εδάφη της. Έκτοτε, οι ιταλικές πόλεις αποκόπτονται ουσιαστικά από τις θάλασσες της οθωμανικής επικράτειας τις οποίες οι Έλληνες ελέγχουν κατά το ουσιώδες (από τον Εύξεινο, τις ποτάμιες διόδους της Μεσευρώπης, την ανατολική Μεσόγειο κ.λπ.). Η επέκτασή τους αργότερα στις αυτοκρατορίες της Ρωσίας, της Αυστρίας και στη Γερμανία, αποτελεί ένα επιπλέον τεκμήριο της διάρκειας του κοσμοσυστημικού διαμετρήματος δυναμισμού τους.

Στις σελίδες που ακολουθούν, θα διατρέψουμε στο κοσμοϊστορικό περιβάλλον της σχέσης μεταξύ δεσποτείας και ανθρωποκεντρισμού και στις μεταλλάξεις του στον χωροχρόνο προκειμένου να διαλευκάνουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της διαλεκτικής τους συνάντησης, με αφετηρία την ολοκλήρωση της οικουμένης και τη μετάβαση στη μεγάλη κλίμακα. Θα παρακολουθήσουμε, επίσης, πώς η σχέση αυτή, και συνακόλουθα η μετακένωση των ανθρωποκεντρικών παραμέτρων, διαφοροποιείται ως προς το αποτέλεσμά της στον ελληνικό/ανθρωποκεντρικό ζωτικό χώρο, στην ευρωπαϊκή Δύση έναντι της ευρωπαϊκής Ανατολής, στους Άραβες, αλλά και στην ασιατική Ανατολή. Ιδίως στην τελευταία προκάλεσε μια ασύμμετρη κινητικότητα των νομαδικών κυρίως ασιατικών φύλων προς την ελληνική ενδοχώρα. Οι Άραβες ενσωματώθηκαν με όρους ομοτροπίας, και μάλιστα στατικά, στο κλίμα της οικουμένης. Η εγγραφή των προδεσποτικών κοινωνιών των Ρώσων στον ελληνικό πολιτισμό έγινε κυρίως μέσω της ορθοδοξίας, ενώ η Εσπερία ενδύθηκε τη δυναμική της μετάβασης από την ιδιωτική στην κρατική δεσποτεία.

Η επισήμανση της εν λόγω ιδιαιτερότητας της Εσπερίας

είναι κρίσιμη, καθώς, όπως είδαμε, τα βαρβαρικά φύλα που εξέβαλαν τη δυτική Ρώμη από την ιστορία δεν ήσαν εκ της φύσεώς τους ικανά ούτε να τη διαδεχθούν ως κοσμοπολιτική οικουμένη ούτε να την υποκαταστήσουν με μια κρατική δεσποτεία. Η ιδιωτική δεσποτεία, επομένως, αποτέλεσε την καλή πρώτη ύλη ώστε στο έδαφός της να μετεμφυτευθεί το ανθρωποκεντρικό υπέδαφος της ελληνικής οικουμένης. Στο πλαίσιο αυτό είναι δυνατόν να εξηγηθεί γιατί στη Δύση προηγήθηκε της κρατικής δεσποτείας η πολεοκεντρική κινητικότητα, καθώς επίσης ο λόγος για τον οποίο αναδύθηκε εντέλει αργότερα η κρατική δεσποτεία και επικράτησε επί του πολεοκεντρικού οχήματος της μετάβασης.

Από το αποδεικτικό μέρος της προβληματικής που αναπτύσσουμε, προκύπτει ότι τόσο ο πολεοκεντρισμός όσο και η δυναμική προς την κρατική δεσποτεία αποτέλεσαν μέρος της κοινής διαδικασίας μετακένωσης των παραμέτρων της ελληνικής/ανθρωποκεντρικής οικουμένης από το Βυζάντιο, όχι ένα αυτοφύες φαινόμενο της Εσπερίας. Για τον σκοπό αυτόν εγείρουμε ερωτήματα αναφορικά με τις σταθερές και τις μεταβλητές της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και δεσποτείας στη διαχρονία, ιδίως σε ό,τι αφορά στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, προκειμένου να διακρίνουμε τη διαφορά φύσεως που καταγράφεται στο τελικό της στάδιο, εκείνο της μετάβασης στη μεγάλη κλίμακα. Η εν λόγω διάκριση κρίνεται αναγκαία, διότι το στάδιο αυτό, παρά την εσωτερική ανθρωποκεντρική αναδίπλωση που επέφερε η αλλαγή σκυτάλης στην ηγεσία της μετάβασης, αποτέλεσε εντέλει την αφετηρία για την καθολική απόσχιση της δεσποτείας και την επικράτηση του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος στο σύνολο του πλανήτη Γη.

Οπωσδήποτε, η παρακολούθηση τη μετακενωτικής διαδικασίας στη δυτική παρεία της ρωμαϊκής οικουμένης αποκαλύπτει τη διαφορά φύσεως μεταξύ της Αναγέννησης στην Ιταλία και στην εκείθεν των Άλπεων Εσπερία. Η ιταλική Αναγέννη-

ση ορίζεται ως εσωτερική υπόθεση της βυζαντινής οικουμένης, εν αντιθέσει προς την πέραν των Άλπεων Εσπερία, στην οποία η μετακένωση των ανθρωποκεντρικών παραμέτρων έγινε εξ επιρροής. Τούτο μαρτυρεί γιατί στην ιταλική χερσόνησο η μετάβαση έλαβε ως θεμέλια κοινωνία την πόλη μέχρι τέλους, ενώ στην Εσπερία η πόλη εκκολάφθηκε στο περιβάλλον του φέουδου και εντέλει η δυναμική της κατεστάλη από την σε παραλληλία αναδύομενη κρατική δεσποτεία.

Από την άλλη, προκειμένου να κατανοήσουμε τις εξελίξεις μετά το 1204 τόσο στην ανθρωποκεντρική μήτρα όσο και στη δεσποτική περιφέρεια, καλούμαστε να επανέλθουμε στο ερώτημα ως προς το τι συνέβη και, μολονότι ανακτήθηκε η Πόλη, δεν αποκαταστάθηκε η κοσμοπολιτειακή τάξη. Γιατί άραγε η δυναμική της κοσμοπόλης που δομήθηκε με μητρόπολη τη Νίκαια δεν συμπεριελήφθη στις προτεραιότητες των Παλαιολόγων, παρά το ότι η πνευματική τάξη της εποχής, με ολοένα ισχυρότερη φωνή, επέμενε στην ανάγκη εναρμόνισης των πολιτειακών συντεταγμένων της μητρόπολης στις νέες συνθήκες;

Η εν λόγω παράμετρος της πολεοκεντρικής πραγματικότητας που διαμορφώθηκε με όρους κοσμοπολιτειακού κρατοκεντρισμού από τον 13^ο αιώνα φέρνει στην επιφάνεια το ζήτημα του εθνικού πατριωτισμού, συγκεκριμένα του πολιτειακού φορέα που θα εκφράσει το έθνος κοσμοσύστημα. Παρακολουθήσαμε ήδη την εξέλιξη του ιδιώματος αυτού του ελληνισμού στη διαχρονία, από το οποίο προκύπτει η πλήρης εναρμόνιση του προτάγματός του με την κοσμοσυστημική του ιδιοσυστασία. Η περίοδος πριν, αλλά και μετά το 1204 και αργότερα επί των Παλαιολόγων κυριαρχείται αφενός από το καθολικό αίτημα του έθνους κοσμοσυστήματος, αφετέρου από τη διαλεκτική αντιπαλότητα μεταξύ των θεραπόντων μιας κοσμοπολιτειακής συνέργειας του ελληνισμού και των συντελεστών του πολεοκεντρικού εγκλεισμού, αυτή τη φορά

με άξονα τη μετάλλαξη της μητρόπολης από βασιλεύουσα Πόλη σε Πόλη κράτος. Η προαναφερθείσα μετάλλαξη της κοσμοπόλης την περίοδο των Παλαιολόγων θα οδηγήσει στην παραίτηση της ίδιας της πολιτείας από την επικράτειά της, καθώς και στην ίδια την παραίτηση της οικουμενικής κοινωνίας από την κοσμόπολή της, η οποία θα αναζητήσει καταφύγιο στις πολεοτικές της πατρίδες. Στο κλίμα αυτό εγγράφεται η πλήρης καταφυγή στον μισθοφορικό στρατό και εντέλει στην αναζήτηση της έξωθεν σωτηρίας.

Η συζήτηση για τη σχέση δεσποτείας και ανθρωποκεντρισμού εγείρει το ζήτημα των παραγωγικών θεμελίων της πνευματικής δημιουργίας. Η βυζαντινή περίοδος προσφέρει ως προς αυτό ένα εξαιρετικό παράδειγμα, στο μέτρο που συνέχεται με τη διερώτηση σχετικά με την ανασύνδεση της νεοτερικότητας με την αρχαιότητα.

Το ερώτημα εγείρεται σε δύο επίπεδα: το ένα σε ό,τι αφορά στην τύχη της ελληνικής γραμματείας, με δεδομένο ότι ο μιν αραβικός κόσμος επέδειξε πραγματικό ενδιαφέρον για μια πτυχή της μόλις από τον 9^ο αιώνα, η δε Εσπερία μετά την περιέλευσή της στην ιδιωτική δεσποτεία απώλεσε κάθε επαφή με την αρχαιότητα, προφανώς και με το πνευματικό της κεκτημένο. Το άλλο συνέχεται με τη θέση του Βυζαντίου στο πνευματικό γίνεσθαι του ελληνικού ανθρωποκεντρικού κόσμου και κατ' επέκταση με την ιδίαν αυτού συμβολή στην πνευματική δημιουργία και στη διάδοση της καθόλου ελληνικής γραμματείας, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης που συνάδει με την οικοδόμηση της νέας θρησκείας.

Εάν αποδεχθούμε τις υποθέσεις της νεοτερικότητας για τον αυτοφυή χαρακτήρα της ανθρωποκεντρικής μετάβασης της Εσπερίας, πέραν των άλλων, αδυνατούμε να δώσουμε μια πειστική απάντηση πόθεν οι Άραβες και περαιτέρω οι ανθρωποκεντρικοί θύλακες της Εσπερίας στην εποχή της κρατικής δεσποτείας παρέλαβαν την καθόλου ελληνική γραμματεία.

Οι μαρτυρίες εντούτοις για τις ροές διακίνησης της ελληνικής γραμματείας είναι αδιαφιλονίκητες, ομού και η κοινή λογική του πράγματος. Η μοναδική πηγή που απέμεινε όχι μόνο ως θεματοφύλακας, αλλά και ως παραγωγός πνευματικής δημιουργίας, ήταν το Βυζάντιο. Από το Βυζάντιο παρέλαβαν οι Άραβες όσο και οι δυτικοί ανθρωποκεντρικοί θύλακες, συμπεριλαμβανομένης και της λατινικής Εκκλησίας, το πνευματικό κεκτημένο που έμελλε να αποτελέσει τη βάση του νεότερου πνευματικού πολιτισμού. Υπό το πρίσμα αυτό, η ενασχόλησή μας με το πνευματικό κεφάλαιο του Βυζαντίου θα μας οδηγήσει στην αναζήτηση των θεμέλιων αιτίων τόσο σε ό,τι αφορά τη δική του θητεία στον πολιτισμό όσο και στη μετακένωσή του κατά τον συγκεκριμένο χρόνο στην ευρύτερη ζωτική του περιφέρεια.

Η συγκριτική διασταύρωση των προτεραιοτήτων τής καθόλου ελληνικής γραμματείας έναντι εκείνης που εκκολάφθηκε στο περιβάλλον της δυτικής κρατικής δεσποτείας, διευκρινίζει δύο μείζονος σημασίας διαφοροποιήσεις. Η τελευταία εστιάζει αποκλειστικά στη μεγάλη κλίμακα και, στο πλαίσιο αυτό, καταγίνεται με την υπέρβαση της φεουδαλικής κοπής κρατικής δεσποτείας και πρόσημο την οικοδόμηση μιας πρώιμης ανθρωποκεντρικής τάξης. Η ελληνική έχει ως επίκεντρο τη μικρή κλίμακα, με εξαίρεση εκείνη που κάνει την εμφάνισή της από το άνω Βυζάντιο, η οποία επιχειρεί τη σύνθεση της μικρής με τη μεγάλη κλίμακα στο περιβάλλον του κοσμοπολιτειακού κράτους.

Το ιδιαίτερο του διανοητικού εγχειρήματος κατά την εποχή της κρατικής δεσποτείας (Μοντεσκιέ κ.λπ.) έγκειται στο ότι αντλεί μεν τις πηγές της για την ανθρωποκεντρική κοινωνία από την ελληνική γραμματεία, εστιάζει όμως εφεξής στις πρώιμες εκφορές της με τις οποίες προσομοιάζει, επιχειρώντας να τις προσαρμόσει στη διαφανιόμενη ήδη στον ορίζοντα μεγάλη κλίμακα. Ένεκα αυτού, θα οδηγηθεί στο εγχείρημα ιδιοποίησης του εννοιολογικού οπλοστασίου που

διέθετε η ελληνική ανθρωποκεντρική εννοιολογία την εποχή της κρατοκεντρικής ολοκλήρωσης προκειμένου να ενδύσει με το κύρος της τις πρώιμες ανθρωποκεντρικές της συνάψεις.

Αξίζει να συγκρατήσουμε εξαρχής ότι η ελληνική γραμματεία παρουσιάζει μια συνεχή ροή από την κρατοκεντρική και την οικουμενική περίοδο έως το Βυζάντιο, στο οποίο λειτουργούσε ως ζωντανό κύτταρο της κοσμοπολιτειακής του πραγματικότητας και δημιουργίας. Η διαπίστωση από μόνη της ομολογεί την ιδιουσυστασία της βυζαντινής οικουμένης και τη διαφορά φύσεως που τη διακρίνει από εκείνη της Εσπερίας. Η θητεία της στην προγενέστερη ελληνική γραμματεία και η ομολογημένη πνευματική της πρωτοτυπία επιβεβαιώνουν πέραν πάσης αμφιβολίας τη βαθιά ανθρωποκεντρική της φύση, κατ' αντιδιαστολή προς τον προφανώς περιορισμένο ανθρωποκεντρικό ορίζοντα των Αράβων, και ιδίως προς τον δεσποτικό χαρακτήρα της Εσπερίας.

Ωστε, πολύ πριν το Βυζάντιο ηττηθεί πολιτικά από την δεσποτική του περιφέρεια είχε μετακενώσει σε αυτήν τις ανθρωποκεντρικές του παραμέτρους, οι οποίες αποτέλεσαν τον καλό αγωγό ώστε να προσληφθεί στη συνέχεια το πνευματικό κεκτημένο του ελληνικού ανθρωποκεντρικού κόσμου. Τον ρόλο ακριβώς αυτόν εξακολούθησε να επιτελεί και στη συνέχεια, όταν είχε πια περιέλθει στην αιχμαλωσία, όπως προκύπτει από την επικέντρωση του ενδιαφέροντος της Εσπερίας στον ζωτικό του χώρο, κυρίως όμως όπως προκύπτει από τον ρόλο του στον εκπολιτισμό των Σλάβων. Τούτο μάλιστα, παρά το γεγονός ότι θα αποτελέσει επί μακρόν τον πολιτισμικό πόλο επάνω στον οποίο θα οικοδομηθεί η εχθρότητα και περαιτέρω η ταυτοτική συνείδηση του αραβικού, του δυτικού και του ανατολικού ανθρώπου στην εποχή της νεοτερικότητας.

Η προβληματική αυτή μας φέρνει αντιμέτωπους με το ζήτημα της ερμηνείας. Ο διάλογος με τη σύγχρονη επιστημονική κοινότητα αποκαλύπτει ότι η απόφαση για την ιδιαίτε-

ρη φύση του Βυζαντίου και τη θέση του στην κοσμοϊστορία έχει βάθος με εστίαση κυρίως στο γνωσιολογικό έλλειμμα, όμως είναι βεβαρημένη και με ιδεολογικές προσημειώσεις των οποίων οι προεκτάσεις ελάχιστα σχετίζονται με την ιστορία και απολύτως με διακυβεύματα και προτεραιότητες της εποχής μας. Κατά τούτο, από τον διάλογο αυτόν θα προκύψει εάν τεκμηριώνεται η ελληνική ανθρωποκεντρική συνέχεια ή αν θα απαιτηθεί η παρεμβολή της φεουδαλικής/μεσαιωνικής παρένθεσης προκειμένου να γεφυρωθεί το ανθρωποκεντρικό κενό μεταξύ αρχαιότητας και νεοτερικότητας. Όπως γίνεται αντιληπτό, το συγκεκριμένο διακύβευμα έχει κοσμοϊστορικές διαστάσεις, υπερβαίνει τη νεοελληνική κοινωνία και αφορά στο ερώτημα κατά πόσον το ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα διατηρεί την ενότητά του. Εν προκειμένω καλούμαστε να αποδεχθούμε ότι η μεγάλη κλίμακα ταξινομείται ως φάση της εν γένει ανθρωποκεντρικής βιολογίας, ειδάλλως αποδεχόμαστε ότι αποτέλεσε αυτοφυή παράμετρο της εξέλιξης. Στη μια περίπτωση αναφερόμαστε στον ελληνικό δρόμο προς τη μεγάλη κλίμακα, στην άλλη προς τη μονοσημαντικότητα του δυτικού δρόμου. Σπεύδουμε ωστόσο να υπογραμμίσουμε ότι, είτε στη μια είτε στην άλλη περίπτωση, χωρίς το Βυζάντιο δεν θα είχε υπάρξει η νεοτερικότητα.

Εν ολίγοις, ο διάλογος για την ερμηνεία θα φέρει την κοσμοσυστημακή γνωσιολογία αντιμέτωπη με ορισμένους από τους σημαίνοντες εκπροσώπους των μεγάλων σχολών σκέψης της εποχής μας που καταπιάστηκαν με τον Μεσαίωνα, το Βυζάντιο και τη νεοτερικότητα. Από τον διάλογο αναμένουμε να δικαιωθεί το γνωσιολογικό μας διάβημα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	15
Εισαγωγή.....	19

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΣΙΑΤΙΚΗ ΔΕΣΠΟΤΕΙΑ Η ΔΕΣΠΟΤΕΙΑ ΩΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΔΟΧΩΡΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Κεφάλαιο Α΄

Τα θεμέλια της βυζαντινής ηγεμονίας στη δεσποτική ενδοχώρα.....	31
1. Το διακύβευμα της ρυμούλκησης της δεσποτείας στον ανθρωποκεντρισμό και η δυναμική της μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα.....	31
α) Η διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και δεσποτείας. Το κοσμοϊστορικό πλαίσιο της συνύπαρξης και η δυναμική της οικουμένης.....	31
β) Η ελληνική οικουμένη αντιμέτωπη με τη δυναμική της μεθάρμοσης της δεσποτικής ενδοχώρας. Ο δρόμος της μετάβασης από την ιδιωτική στην κρατική δεσποτεία.....	37

γ) Οι σταθερές και οι μεταβλητές μεταξύ του ελληνικού κοσμοσυστήματος και της δεσποτικής περιφέρειας. Η ολική ανατάραξη της πλανητικής δεσποτείας και η μετακένωση των ανθρωποκεντρικών παραμέτρων στην Εσπερία.....	41
2. Οι ιταλιωτικές πόλεις στη βυζαντινή οικουμένη και ο κομβικός τους ρόλος στη νέα γεωπολιτική πραγματικότητα.....	54
α) Η επανεμφύτευση των πόλεων στο ιταλικό Βυζάντιο.....	54
β) Οι ιταλιωτικές πόλεις ως οργανική συνιστώσα της βυζαντινής οικουμένης.....	57
3. Η ναυτική υποχώρηση του Βυζαντίου και το ζήτημα των δυνατών. Η δυσθυμία της βασιλεύουσας να εναρμονισθεί με το κοσμοπολιτειακό διακύβευμα της οικουμένης.....	60

Κεφάλαιο Β΄

Οι σταυροφορίες στη γεωπολιτική κινητικότητα της Εσπερίας από την ιδιωτική στην κρατική δεσποτεία.....	67
1. Ένας δεσποτικός ετερόκλητος όχλος που ληίζεται στο όνομα του σταυρού.....	67
α) Το διακύβευμα της μετάβασης από την ιδιωτική στην κρατική δεσποτεία.....	67
β) Η άλωση του 1204 ως απόρροια της ανάσχεσης της μεθάρμοσης του κράτους της κοσμόπολης από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα.....	71
γ) «Ένας ακατονόμαστος όχλος τεμπέληδων... βάρος δυσβάστακτο... για τους βασιλείς του». Η δεσποτική Εσπερία ενώπιον της δημοκρατικής πολιτείας.....	80
2. Η διαπίστευση της δεσποτικής Δύσης στον ελληνικό ανθρωποκεντρισμό.....	82
α) Η δηωτική οπτική του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού από την Εσπερία.....	82
β) «Πώς αν εΐην εγώ το βέλτιστον χρήμα, την ιστορίαν, το κάλλιστον εύρημα των Ελλήνων, βαρβαρικάς καθ' Ελλήνων πράξεις χαριζόμενος;».....	89

- γ) Η φραγκική διαχείριση της οικουμένης. Από την κοσμόπολη στις δεσποτικές «βαρονίες» και τα «πριγκιπάτα». Η «κρατοκεντρική» ανασύνταξη του κοσμοπολιτειακού ελληνισμού 91
- δ) Η ανάκτηση της βασιλεύουσας και η ανήκεστη αδυναμία της μητρόπολης να αποκαταστήσει την κοσμοπολιτειακή τάξη. Η δυσθυμία της πολιτικής τάξης του «πολιτικού» να παρακολουθήσει την δυναμική του έθνους κοσμοσυστήματος 94

Κεφάλαιο Γ'

- Βυζάντιο και δεσποτεία. Το διακύβευμα της επανόδου της Ευρώπης στην ιστορία..... 103
1. Ο χαρακτήρας της νέας μετακένωσης του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού στη λατινική Εσπερία..... 103
2. Η διαλεκτική σχέση των δύο κόσμων στον ιστορικό χρόνο. Μια αποτίμηση των όρων της ανατροπής των συσχετισμών μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και δεσποτείας 111
3. Η πολεοκρατική ανασύνταξη της οικουμενικής κοσμόπολης και η καθολική επιστροφή στην ελληνική σημειολογία του έθνους κοσμοσυστήματος 128
- α) Το διακύβευμα του έθνους κοσμοσυστήματος αντιμέτωπο με την έξαρση του κοσμοπολιτειακού πολεοκεντρισμού ... 128
- β) Οι θεράποντες της εθνικής συνάντησης στο περιβάλλον της κοσμόπολης και οι ορίζουσες του αδιεξόδου 137
- γ) Το κοινωνικό πρόβλημα συνοδό του εθνικού πατριωτισμού κατάντικρο στην πολεοκεντρική αντίλογια 158
4. Η παγίωση της πολεοκεντρικής μεθάρμοσης του κόσμου της κοσμοπολιτειακής οικουμένης και οι αποκρυσταλλώσεις στο πεδίο της εθνικής ταυτοτικής συλλογικότητας. Η προβληματική της συνάρμοσης των θεμελίων της κοσμόπολης σε περιβάλλον μεγάλης κοσμοσυστημικής κλίμακας 165
5. Ο εναγκαλισμός του αδιεξόδου και το διακύβευμα της έξωθεν σωτηρίας 176

Κεφάλαιο Δ΄

Η αποτίμηση της ήττας του ελληνικού/ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος	181
1. Η «εξόδιος ακολουθία» της πολιτικής κοσμοπόλης στην πορεία προς την κοσμοσυστημική μετάβαση	181
α) Η δυσκαμψία της μητρόπολης πολιτείας στο δρόμο προς τη μεγάλη κλίμακα.....	181
β) Η βασιλεύουσα πάσχει «νόσον καθολικήν». Η αποστροφή της εσωτερικής ανασύνταξης και η έξωθεν σωτηρία ως πανάκεια	190
2. Το διακύβευμα της ήττας. Η ήττα του Βυζαντίου αποτιμάται ως ήττα του ελληνικού δρόμου προς τη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα.....	205

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΩΣ Ο ΕΚ ΤΩΝ ΩΝ ΟΥΚ ΑΝΕΥ ΚΟΜΒΟΣ
ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΤΑΞΙΝΟΜΙΑΣ
ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Κεφάλαιο Α΄

Η διαλεκτική της σχέσης μεταξύ ελληνικού κοσμοσυστήματος και δεσποτείας.....	217
1. Τα προαπαιτούμενα για τη συνάρμωση της δεσποτείας με τον ανθρωποκεντρισμό. Στις πηγές της διερώτησης για την ανθρωποκεντρική μεθάρμωση της ανθρωπότητας καθοδόν από τη μικρή στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα	217
2. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής ακτινοβολίας και η ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και δεσποτείας	221
α) Ο πολιτισμικός μηρυκασμός της δεσποτικής περιφέρειας ως προάγγελος της μετάβασης.....	221
β) Η εκτατική λειτουργία του ανθρωποκεντρικού γίγνεσθαι και η δηωτική λογική της δεσποτικής περιφέρειας.....	224

γ) Η ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ ανθρωποκεντρισμού και δεσποτείας και η στροφή του Βυζαντίου προς τους Σλάβους και τη Δύση	230
2. Το βυζάντιο και η ανθρωποκεντρική ενσωμάτωση των Αράβων. Η επικάθιση των Αράβων στην αφροασιατική παρειά του ελληνικού κοσμοσυστήματος και η μετακένωση σ' αυτούς της ελληνικής παιδείας	231
α) Η ανθρωποκετρική μεθάρμοση των Αράβων και η βυζαντινή της μήτρα	231
β) Το ελληνικό/βυζαντινό ιδιώνυμο της αραβικής πνευματικής δημιουργίας	236
3. Η χώρα των Σλάβων ως η νέα περιφερειακή ζωτική ενδοχώρα του ελληνικού κοσμοσυστήματος. Ο εκχριστιανισμός και ο εκπολιτισμός των Σλάβων.....	246
α) Το γεωπολιτικό διακύβευμα του νέου κοσμοσυστημικού περιβάλλοντος που σημαίνει η είσοδος στο άνω Βυζάντιο. Η νέα εκτατική αρχιτεκτονική του ελληνισμού	246
β) Η ατελής μετεμφύτευση των παραμέτρων του ελληνικού ανθρωποκεντρισμού στις σλαβικές χώρες.....	256
γ) Η σλαβική ενσωμάτωση στον ελληνικό ανθρωποκεντρισμό ως εναλλακτικός δρόμος έναντι εκείνου της εσπεριανής περιφέρειας.....	261
4. Το Βυζάντιο και η Δυτική Ευρώπη. Η Εσπερία ως ζωτική περιφέρεια του βυζαντινού «ιμπέρριουμ» και η δυναμική της μετάβασης από την ιδιωτική στην κρατική δεσποτεία	264
α) Η ευρωπαϊκή Εσπερία ως ιστορική ζωτική περιφέρεια της ελληνικής οικουμένης	264
β) Οι διάλογοι επικοινωνίας του ελληνικού πολιτισμού με τη δυτική δεσποτεία και τα όριά τους.....	272
γ) Οι Ισπανοί απομακρύνονται από την Ευρώπη: «Οι χριστιανοί ξέχασαν τη γλώσσα τους και μόλις υπάρχει ένας στους χίλιους που μπορεί να γράφει σε ένα φίλο ένα χαιρετιστήριο γράμμα στα Λατινικά»	276
5. Τα ανθρωποκεντρικά προαπαιτούμενα της επανόσμωσης της Εσπερίας με την ελληνική γραμματεία.....	281

α) Η εμφύτευση των παραμέτρων του ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος στο μέσον της δεσποτείας	281
β) Η μακρά πορεία της ανθρωποκεντρικής αναγόμενης της Εσπερίας.....	294
γ) Η ευθεία γραμμική διακίνωση των ανθρωποκεντρικών παραμέτρων από το Βυζάντιο στην περιφέρεια της Εσπερίας. Το διακύβευμα της πνευματικής αναγέννησης και η ιδεολογία της νεοϊστορίας	299
δ) Το βυζαντινό ιδιώνυμο της ευρωπαϊκής ανθρωποκεντρικής μετάβασης. Μια αποτίμηση.....	305

Κεφάλαιο Β΄

Η διαλεκτική της οικοδόμησης της μεγάλης κοσμοσυστημικής κλίμακας στη δυναμική της σχέσης μεταξύ του Βυζαντίου και του ανακάμπτοντος στον ανθρωποκεντρισμό ευρωπαϊκού κόσμου	315
1. Η δυναμική του έθνους κοσμοσυστήματος και το διακύβευ- μα της αποτύπωσής του δίκην σταθεράς στο κλίμα μιας εθني- κής κοσμοπολιτειακής συνέργειας.....	315
α) Οι σταθερές και οι μεταβλητές στην εξέλιξη προς τη μεγάλη κλίμακα	315
β) Ο κοσμοπολιτειακός πολεοκεντρισμός στο δρόμο προς τη μεγάλη κλίμακα. Το ζήτημα της ηγεσίας της μετάβασης ...	320
2. Η μεγάλη κλίμακα ως φάση του σύνολου ανθρωποκεντρικού κοσμοσυστήματος.....	323
α) Οι βυζαντινές θεμέλιες ρίζες της μεγάλης ανθρωποκεντρικής κλίμακας.....	323
β) ... και οι πολεοκεντρικές αντιλογίες.....	327
γ) Η υπέρβαση του πολεοκεντρισμού της μητρόπολης ως προϋπόθεση της ηγεμονίας των Ελλήνων	338
3) Το 1204 ως σημείο καμπής στο ζήτημα της ηγεσίας της κοσμοσυστημικής μετάβασης	341
α) Η κρατοκεντρική αποσύνθεση της οικουμενικής κοσμόπολης	341
β) Το πολιτειακό αδιέξοδο του γένους: το σώμα του γένους πάσχει από «νόσον καθολικήν», διαθέτει μιαν «ολόσωμον	

πληγήν». «Οι άρχοντες έγιναν κοινωνοί ανόμων, οι υπεύθυνοι άρπαγες, οι κριτές δωρολήπτες, οι μεσίτες ψευδείς, οι νεώτεροι ακόλαστοι, οι γηράσαντες μεθυσμένοι, οι αστοί εμπαικτες, οι χωρικοί άλαλοι ‘και οι πάντες αχρείοι’»	346
4. Η εσωτερική συνοχή και λογική της βυζαντινής και της ευρωπαϊκής μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα	351
α) Στις πηγές του ελληνικού δρόμου προς την ανθρωποκεντρική μετάβαση στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα. Το σύνολο εθνικό πρόταγμα και η μητρόπολη πολιτεία. Από την βασιλίδα των πόλεων στην πόλη κράτος.....	351
β) Η διερώτηση για το εφικτό του ελληνικού δρόμου προς τη μεγάλη κλίμακα και το ιδιώνυμο της εσπεριανής περιφέρειας.....	356

Κεφάλαιο Γ΄

Ο προσαρτηματικός και συνάμα παρεκβατικός χαρακτήρας της ευρωπαϊκής μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα.....	367
1. Η δυσανεξία του δυτικού δρόμου της μετάβασης να συνομολογήσει τον παρεκβατικό του χαρακτήρα έναντι του ελληνικού δρόμου	367
2. Το ιδιώνυμον της δεσποτικής αφετηρίας του ευρωπαϊκού ανθρωποκεντρικού δρόμου	368
3. Η μετάθεση της ηγεσίας της μετάβασης στη δεσποτική Δύση υπόλογη της ανθρωποκεντρικής επανεκκίνησης από μηδενική αφετηρία. Πολεοκεντρικός κρατοκεντρισμός και κρατική δεσποτεία	373
4. Μια απολογιστική αποτίμηση των δύο δρόμων της μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα	377
α) Η ανθρωποκεντρική βιολογία ως κινούσα αιτία της κατά φάσεις μεθάρμοσης του κοινωνικού ανθρώπου.....	377
β) Η γεωπολιτική διακίνωση της ανθρωποκεντρικής διαδικασίας.....	380

γ) Τα πνευματικά αποτυπώματα της ανθρωποκεντρικής εξέλιξης	383
δ) Η δυτική ανθρωποκεντρική άγουσα της μετάβασης στη μεγάλη κοσμοσυστημική κλίμακα και οι δουλείες της	386
Επίλογος	395
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	431
Ευρετήριο ονομάτων	469
Ευρετήριο εννοιών και όρων.....	481